

ЯКИМОВА А.М.

**ЛИСТУВАННЯ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА
З РОДИНОЮ ШИШМАНОВИХ У 1922-1932 РОКАХ
(за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук)**

У статті розглянуто листування Олександра Шульгина з Іваном і Лідією Шишмановими, зокрема, у зв'язку з переговорами щодо купівлі архіву М.П.Драгоманова.

Шульгин Олександр Якович (30.07.1889 - 04.03.1960) - український політичний, громадський і культурний діяч, історик, соціолог. Його батько, Яків Миколайович Шульгин (1851-1911), відомий історик, був студентом Київського університету Св. Володимира, учнем Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова. Щиро перейнявшись політичними ідеями Михайла Драгоманова, Я.Шульгин без вагання віддає на допомогу "Громаді" й іншим женецьким виданням майже весь свій спадок. За участь у старій "Громаді" пройшов через ув'язнення та заслання. У своїх спогадах О.Шульгин присвячує спеціальний розділ стосункам батька з Драгомановим [1, с.6].

Олександр Шульгин належить до числа тих, хто закладав основи сучасної української дипломатії. 22 грудня 1917 р. Голова Генерального Секретаріату Української Народної Республіки (УНР) Володимир Винниченко і Генеральний секретар з міжнародних справ Олександр Шульгин підписали "Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ", який цього ж дня був схвалений на засіданні Уряду УНР. О.Шульгин був призначений першим міністром закордонних справ УНР (грудень 1917 р. - 24 січня 1918 р.), а з липня 1918 р. - першим послом України в Болгарії.

Українська дипломатична місія прибула до Софії 28 липня 1918 р., а 7 вересня того ж року О.Шульгин вручив акредитаційні листи царю Фердинанду. Однією з головних проблем, які вирішувало Посольство УНР в Болгарії, було звільнення українських військовополонених із болгарських в'язниць після Першої світової війни. Посольство УНР видавало болгарською мовою двотижневик "Українско-български преглед", сприяло відкриттю українських громадських організацій (Українська Громада, Студентська спілка, культурно-освітній гурток "Михайло Драгоманов"), співпрацювало з Українським Червоним Хрестом [2, с.21].

У 1919 р. в Софії вийшла книга "Україна", авторами якої були О.Стеблицький ("Україна и українците") і О.Шульгин ("Възраждане на украинската държава"). На титульній обкладинці цієї книги (зверху праворуч) було надруковано: "Українська библиотека №1". Того ж року побачила світ ще одна книга - "Українська литература" Сергія Єфремова у перекладі з рукопису на болгарську мову Дімітра Шишманова. На ній теж було надруковано: "Українська библиотека №2". Припускаємо, що Посольство УНР спільно з болгарськими науковцями задумали серію "Українська библиотека" і ці два видання її започаткували.

У 1919 р. О.Шульгин був призначений Директорією УНР членом української делегації на Мирну конференцію в Парижі, 1920 р. - головою української делегації на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві. З 1921 р. він очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі.

У Київському щоденнику (01.05.1918 - 24.06.1918) І.Шишманов зробив помітку: "Вчора - перший день на конгресі соціал-федералістів. Цікавий реферат колишнього Мін[істра] Закордонних Справ Шульгина..." [3]. Циркуляр УГА 147 повідомляє: "...Вчора

(8/7.1918) відбулась політична пароплавна поїздка в Межигір'я, в якій брали участь: ... болгарський посол професор Шишманов, ... український посол в Болгарії Шульгин..." [4]. Можна припустити, що обидва дипломати тоді вже були особисто знайомі.

Іван Дімітров Шишманов (22.06.1862 - 23.06.1928) - відомий болгарський учений, політик, громадський діяч. Наприкінці лютого 1886 р. у Женеві він познайомився з Михайлом Драгомановим. У 1888 р. одружився з його старшою дочкою Лідією. М. Драгоманов мав великий вплив на формування І. Шишманова як ученого і політика.

21 квітня 1918 р. Іван Дмитрович на чолі болгарської дипломатичної місії відбув до Києва. Перед від'їздом, 13 квітня 1918 р. Шишманов дав інтерв'ю софійській газеті "Камбана", в якому висвітлив своє бачення України. Інтерв'ю показало глибокі наукові знання І. Шишманова з історії та культури України [5, с. 60]. Як відомо, у планах ученого було написання ґрунтовної праці про Україну [6]. Свідченням того, що І. Шишманов добре знав не тільки історію України, а й самих українців, можуть бути листи О. Шульгина до Лідії та Івана Шишманових. В одному з них він зокрема пише: "Але я завжди додержуюсь Вашої, Іване Дмитровичу, формули, що кожний Українець є ліпший за свою репутацію" (лист №3 від 1/XI.1923). По дорозі до Києва 29.04.1918 р. І. Шишманов зупинився у Львові. Наступного дня газета "Діло" писала: "Згадував також д-р Шишманов, що Драгоманів ніколи не забував вказувати болгарським політикам на самостійність українського народу і відрубність його від московського та заповідав неминучість повстання української держави. Сі слова Драгоманова пригадав Шишманову цар Фердинанд, переглядаючи з ним перед від'їздом його до Києва мапу України" [7].

7 травня 1918 р. болгарський посол вручив вірчі грамоти гетьману Павлу Скоропадському й активно приступив до роботи, яка відзначалася різнобічними напрямками. Наприклад, у жовтні 1918 р. в Києві Іван Дмитрович в якості почесного гостя був присутнім на урочистостях з нагоди відкриття Українського державного університету. У зв'язку з цією подією ректору університету і Міністерству освіти України привітання надіслало Міністерство освіти Болгарії. В архіві І. Шишманова зберігається дозвіл на користування університетською бібліотекою [8]. Це свідчить про те, що вчений мав намір продовжити наукові студії й у Києві.

Внаслідок політичних подій взимку 1918-1919 рр. болгарське посольство у березні 1919 р. змушене було повернутися до Софії, а 1 квітня 1919 р. на аудієнції у царя Бориса І. Шишманов склав свої повноваження посла Болгарії в Україні. Він не застав О. Шульгина в Софії, оскільки той покинув болгарську столицю наприкінці 1918 р.

У фонді І. Шишманова Наукового архіву Болгарської академії наук зберігається 15 листів О. Шульгина до родини Шишманових і 1 лист Ради Української бібліотеки ім. С.В. Петлюри до Л. Шишианової-Драгоманової, в якому йдеться про О. Шульгина. Вони датуються 1922-1932 рр. [9]. Вже перший лист засвідчує, що О. Шульгин і І. Шишманов підтримували дружні стосунки. Поза сумнівом, родина Шишманових ставилася до Олександра Яковича по-батьківськи, про що він сам їм і писав: "...таких сердечних листів як Ваш лист не часто приходиться діставати. Може Ви мене і дуже переоцінюєте, але одно з певністю можу сказати: коли Ви до мене ставитеся так тепло, то можете бути певним, що я Вам плачу тими ж почуттями" (лист №2 від 25.VII.1923).

О. Шульгин звертався до Шишманових з проханням вивчити можливість його переїзду з сім'єю до Фрайбургу, де в цей час перебували Шишманови. Він цікавився мемуарами Лідії Шишманової, повідомляв про спілкування з Леоном Лямушем - близьким другом Шишманових (лист №1 від 17/VIII.1922).

Наприкінці 2011 р. вийшла книга болгарського культуролога і літературознавця, лектора в Albert-Ludwigs-Universität у Фрайбурзі (2006-2011) Румяни Коневої "Іван Шишманов и обединена Европа", в якій цілий розділ присвячений фрайбурзькому

періоду І.Шишманова. Побіжно згадувався й О.Шульгин. Авторка звертає увагу на те, що у 1920-х роках багато болгарських інтелектуалів змушені були емігрувати. Серед них - І.Шишманов. Проте він не відмовився від своєї провідної ідеї - представляти болгарську культуру іншим народам такою, якою він її бачить, якою її вибудував і задумав, оскільки вважав себе її невід'ємною частиною [10, с.205].

У 1921-1924 рр. родина Шишманових проживала у Фрайбурзі, де професор викладав у місцевому університеті. Родина Шульгиних також переїхала до Фрайбурга. Про той час Олександр Якович згадував з теплотою: *“Я не раз згадував “нашу” бібліотеку в Фрайбурзі. Взагалі то був добрий момент в моєму житті, який я згадую з вдячністю: добра компанія і тиха творча праця, якій перешкоджала тільки справедлива турбота за майбутнє. Воно справді невеселе”* (лист №2 від 25.VII.1923). Вже з Праги О.Шульгин писав І.Шишманову: *“Для мене Ваша присутність тут і продовження наших розмов Фрайбурських буде величезним придбанням, бо тут іменно Вас ніхто мені не замінить”* (лист №3 від 1.XI.1923).

У 1923-1927 рр. Олександр Якович жив у Празі, де був професором Українського вільного університету й Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова (УВП) та викладав загальну історію та філософію історії. В одному з листів О.Шульгин розповідав про початок своєї професорської кар'єри у Празі. Щиро радів чуткам про те, що І.Шишманова запрошують викладати в Софійському університеті: *“Як би я для Вас цього хотів!”*. У наступному листі Олександр Якович писав про симпатії празьких українців до Лідії й Івана Шишманових, прихильників І.Шишманова, обрання останнього до УВП.

У листі від 22.XI.1923 (№4) О.Шульгин описує *“Академію”*, влаштовану Педагогічним інститутом в пам'ять М.Драгоманова. Він дає пораду І.Шишманову щодо визначення місця майбутньої викладацької діяльності: *“Ви цілком правильно думаєте розсудити всі справи, приїхавши до Софії... Університет в Софії - є річ можна сказати - вічна, про Педагогічний Інститут цього не скажеш”*.

У 1924 р. проф. І.Шишманов приїжджав на етнографічний конгрес у Прагу й О.Шульгин одразу ж написав Лідії Петрівні про свої враження від зустрічі (лист №6 від 8.VI.1924). У цьому і в наступних листах (№9, 14) Олександр Якович настійливо цікавиться справою написання Лідією Михайлівною мемуарів, підкреслюючи їх вагомість.

У листі від 2.VII.1926 (№7) О.Шульгин описує похорони С.Петлюри в Парижі на цвинтарі Монпарнас, наголосивши, що вони не припиняють ідею державності. Її реалізовуватиме заступник Головного отамана - голова Уряду УНР А.Лівицький.

Наступні листи Олександра Яковича до Лідії Михайлівни (№8-15) стосуються переговорів щодо купівлі архіву М.Драгоманова. Спочатку вивчалася можливість його придбання Українською бібліотекою ім. С.Петлюри в Парижі. Її керівництво звернулося до Лідії Михайлівни з проханням повідомити склад архіву та надати його опис (№8). Між іншим, машинописний опис з поміткою *“Пратено в Париж”* зберігається у фонді І.Шишманова [11]. Проте в одному з листів О.Шульгин пише, що опис був зроблений власноручно Л.Шишмановою (*“написаний Вашою рукою”* - лист №13). Коли з'ясувалося, що бібліотека не в змозі заплатити 50000 французьких франків за архів, було вирішено вивчити можливість придбання архіву однією з українських установ у Галичині (Наукове Товариство ім. Т.Шевченка чи музей), або ж, домовившись з деякими емігрантськими закладами, наприклад, УВП у Празі, звернутися до української еміграції в Америці і розпочати збір коштів. Визнаючи цінність і важливість архіву, Олександр Якович все-таки радить Лідії Михайлівні трохи зменшити ціну, *“щоб досягнути реальних результатів”* (№9, 11). Одночасно він повідомляє про отримання переліку листів М.Драгоманова та доставку їх Леоном Лямушем до Парижу (№10). Згодом О.Шульгин

пише про звернення до зацікавленої архівом установи (№12, 13). Нарешті, у листі від 2.І.1932 О.Шульгин інформує Л.Шишманову: *“Ваші листи я передав О.Г.Лотоцькому. Пакунки з паперами вони одержали”* (№15). Отже, частина матеріалів з архіву М.Драгоманова була викуплена Українським науковим інститутом у Варшаві, директором якого на той час був О.Г.Лотоцький. О.Шульгин доклав чимало зусиль для позитивного завершення цієї справи.

Останній лист Олександра Шульгина пов'язаний з його приїздом до Софії на відкриття пам'ятника Михайлу Петровичу Драгоманову в 1932 р. 30 жовтня 1932 р. О.Шульгин взяв участь у відкритті пам'ятника М.Драгоманову, де виступив з промовою.

Олександр Якович приїздив до Софії й у 1934 р. Він взяв участь у святкуванні 120-ї річниці від дня народження Т.Шевченка. В один із цих його приїздів до Болгарії український скульптор М.Паращук виконав його погрудний портрет.

Кореспонденція О.Шульгина невелика за обсягом, але надзвичайно змістовна. Вона дає уявлення про стосунки між родинами Шульгиних і Шишманових, історію архіву М.Драгоманова в Софії, становище та проблеми української еміграції.

Подані нижче листи публікуються вперше. Вони опрацьовані згідно з археографічними правилами видання історичних джерел. При переданні тексту документу збережено його лексичні й орфографічні особливості. В окремих випадках упорядником проставлено розділові знаки. Скорочені слова розкрито у квадратних дужках. Поняття, назви та прізвища осіб пояснено у коментарях, що подані наприкінці публікації. В археографічній легенді наведені вихідні дані про місце зберігання документу, його достовірність та спосіб відтворення.

1. *Шульгин О.* Мої дитячі та юнацькі спогади: розд. 2. Драгоманов і батько на засланні / Олександр Шульгин // Українська літературна газета. - Мюнхен, 1957. - Ч.12(30). - С.6.

2. *Якімова А.* До 120-річчя з дня народження Олександра Яковича Шульгина - першого посла України в Болгарії / Антоніна Якімова // Матеріали Четвертої та П'ятої наукових конференцій “Драгоманівські студії”. - Софія, 2011. - С.20-23.

3. Науковий архів Болгарської академії наук (далі - НА БАН), ф.11К, оп.1, а.о.86, арк.9.

4. НА БАН, ф.11К, оп.2, а.о.536, арк.111.

5. *Павленко В.* Іван Шишманов - повноважний посол Болгарії в Україні / Вікторія Павленко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - К., 2010. - Т.19. - С.59-70.

6. НА БАН, ф.11К, оп.2, а.о.536.

7. НА БАН, ф.11К, оп.2, а.о.539, арк.1.

8. НА БАН, ф.11К, оп.2, а.о.537, арк.46.

9. НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660.

10. *Конєва Р.* Іван Шишманов и обединена Европа / Румяна Конєва. - София: ИК “Гутенберг”, 2011. - 235 с.

11. НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.947, арк.1-2.

ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА ДО ІВАНА І ЛІДІЇ ШИШМАНОВИХ

№1

Wiesbaden 17/VIII.1922
Gartenstrasse 24
A.Choulguine.

*Високоповажні Лідія Михайловна
і Іване Дмитровичу,*

Давно, давно вже хочу Вам написати, а ще більше хотів би з Вами побачитися і поговорити. Як живете? Що думаєте робити далі? Що чути від Дмитра Івановича? і взагалі, що діється в Болгарії. - В Берліні проїздом до Варшави бачився з Ганною Євген. Ч¹. і від неї принаймні довідався, що Ви живі і здорові.

Про наші справи краще і не казати: застої і вичікування... Тим часом весь південь України голодує і весь край руйнується і грабується нападниками. На еміграції теж не краще: в Польщі наші бідують страшенно. - Акцію нашу закордонну ми продовжуємо до останньої можливості, хоч і для цього нам бракує... грошей. Працював я в Парижі дуже багато, їздив до Генуї як голова нашої делегації. Відповідь одна - підждіть. Ми і ждемо і духом не падаємо, вірючи, що все їдно наш час прийде. Але, звичайно, тяжко. - 3 іюня я виїхав з Лідією Васильовною² і Ростіком³ до Wiesbaden⁴, щоб дешевше жити. Сам побував в Польщі, а тепер повернувся сюди (і буду наїздити до Парижу). Тут добре, але це курортне місто і довгий час не хотілося б тут залишатися. Маємо на думці взяти в якомусь маленькому університетському місті Німеччини квартиру, щоб, оскільки буде час, попрацювати. Думаємо про Bern⁵, але нам прийшло в голову, чи не можна в Freiburg⁶ коло Вас пристроїться: нам обом це було б незвичайно приємно хоч не довгий час пожити разом з Вами. Як Ваша ласка, чи не могли б Ви нам одповісти на такі цілком практичні питання: 1) Чи можна найти в Fr[eiburg] невеличку в 2-3 кімнати мебльовану квартиру з кухнею і за яку ціну? 2) Чи є в Freiburg⁶ у Wohnungsburo⁷ або яка иньша інституція де можна одержати відповідні відомости, чи можна з цими інституціями списатись, чи треба приїхати самому? 3) Оскільки мені відомо в Freiburg⁶ є історичний відділ при університеті, але чи є медичний факультет?

Пансіон нам через дитину мало підходить, тим більше, що у Ростика була кір і він тільки поправився.

А в якому стані знаходяться Ваші мемуари, Лідія Михайловна?! Мене вони дуже цікавлять. На французській мові, себ то в артсіпалі, їх видати трудно, але в українському перекладі це буде легше зробити і коли побачимося то поговоримо.

З Ламушем⁸ ми кілька разів бачилися. Він цілком нам відданий чоловік і то, звичайно, дякуючи Вам.

І Лідія Вас[илівна] і я дуже сердешно Вас вітаємо і сподіваємося, що доля нас знов зведе з Вами.

Щиро віданний О.Шульгин /нідпис/

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. о. 660, арк. 1-2. Рукопис. Оригінал.

№2

25.VII.1923

Пишіть на адресу Славінського⁹:
u Ricgrove Sadu, 14 Prague
Vinohrady, Prague.

*Дорогі Лідія Михайловна
і Іване Дмитровичу,*

Ціла вічність перейшла з того часу як ми не бачилися і як я писав Вам в останнє. Не сердтеся на мене, хоч я тим більше винен, що не відповів відразу ж на Ваші листи, а таких сердечних листів як Ваш лист не часто приходиться діставати. Може Ви мене і дуже переоцінюєте, але одно з певністю можу сказати: коли Ви до мене ставитеся так тепло, то можете бути певним, що я Вам плачу тими ж почуттями.

За ці три з половиною місяця стільки подій в нашому життю.

Перш за все ще в кінці апріля ми одержали звістку, що помер батько Лід[ії] Вас[илівни]. От же май місяць був буквальним кошмаром: Л[ідія] В[асилівна] один час просто злягла була і тиждень пролежала без всяких сил.

Серед таких обставин моральних і всіляких злиднів матеріальних прийшлося мені розпочинати свою професорську працю. - Вступна лекція пройшла досить добре, була і критика, але люде, з якими я найбільш рахуюся, віднеслися до неї цілком позитивно. Це може була не зовсім “вступна лекція”, а скоріше науковий доклад для якогось соціологічного товариства. Такий характер надав я своєму першому виступу, бо знав що прийдуть всі професори і порівнюючи мало студентів. Вся біда в тому, що ті студенти, які записані у нас, одночасно до цього часу мушили для стіпендії працювати і в Чесьькому університеті і там проробляти всі обов’язкові роботи. Через це до нас на лекції студентів ходить не багато. Це мене спершу дуже нервувало, але коли я побачив, що маю все ж кількох чоловік, які уважно слухають і не пропускають ні одної лекції, якось примирився і з цим. Характерно, що ці ж студенти запросили мене в домі студентів и (а потім і ще в иньшому місці) повторити свою вступну лекцію і там зібралось кілька сот студентів, які не спромоглися прийти на неї в університет. Тепер, здається, питання студентів якось то буде полагоджено. Але все ж тут не може бути такої атмосфери університетського життя, яку з такою приємністю я згадую за свої студентські роки. Студентство тут переважно складається з людей не дуже молодих, в середньому їм років по тридцять і більше. А це вже не той вік коли чоловіка легко можна захопити і впливати на його морально і науково. Вся подібна атмосфера роботи дуже мене розхоложувала. А праці звичайно у мене було поверх голови: часом просижував цілі ночі, готуючися до лекцій. Така праця і стомлювала мене безкінечно, але вона ж була і єдиною моєю утіхою. Вас і Ваші поради, дорогий Іване Дмитровичу, дуже часто згадував. Між иньшим переконався, що далеко легше читати по одній, а не по дві години підряд. Так само краще по можливості більше докладно написати собі те, що маєш читати. Тепер готуюся до продовження курсу, але літня духота в Празі невиносима, бібліотеки знаходяться в центрі міста, погано вентілюються; і я не раз згадував “нашу” бібліотеку в Фрейбурзі. Взагалі то був добрий момент в моєму життю, який я згадую з вдячністю: добра компанія і тиха творча праця, якій перешкождала тільки справедлива турбота за майбутнє. Воно справді не веселе.

Зараз на місяць виїдемо на село, хочемо спочити, а я розумію цей спочинок як інтенсивну працю над своїми книжками. Ви, дорогий Іване Дмитровичу, мене добре зрозумієте, зато певно Лідія Михайловна додержується иньшої думки, та й то власне кажучи що до Вас. Ви то вже заслужили собі право на відпочинок!! Я сподіваюся, що Ваше здоров’є вже зовсім поправилось і Лідія Михайл[івна] вже не мусить так турбуватись. - Читали ми про події в Болгарії і все думали про Вас. Коли все так добре (Ви з цим згідні?!) скінчилося, ми були дуже раді і за Болгарію, і перш за все за Вас. От тільки чи не влетіло там бідному пану “Песікя”!?

Які пляни маєте на далі? Оксана Петровна¹⁰ звідкись чула, що Вас, Іване Дмитровичу, кличуть до Софії на університет. Чи так? Як би я для Вас цього хотів!! Що чути від Дмит[ра] Іван[овича]? Як він переніс переворот?

- До речі ми житемем лігом в одному селі з Ок[саною] Пет[рівною] і її дівчинкою. Фактично вона і Соколовський і устроили нас. Окс[ана] Петр[івна] схудла, але морально, на нашу думку, почуває себе далеко краще як в Берні; якось вона стала спокійнішою і словоохотливішою.

Політика все ж не залишає мене в спокою. І переписка зосталася, а головне ми організували тут свою політичну партійну групу і мене навіть обрано головою. Праці маю чимало и нервувань ще більше. Прінципально нового нічого не має. - Процес в Парижі програли, це страшенно підорвало і уряд, але тяжко відбилося і на наших персональних справах.

Був я на відкритті Педагогічного інституту імені М.П.Драгоманіва. Все це організовано Громад[ським] Комітетом¹¹, який тут є в великому фаворі. Хоч я і не дуже високої думки про організаторів, але можу втішити Лід[ію] Мих[айлівну], що директор інституту, Білецький¹², є чоловік дуже хороший і сподіваюся, що поведе діло справді відповідно духові Мих[айла] Петр[овича]. - Дуже будемо чекати від Вас хоч картки: де Ви і що з Вами. Лід[ія] Вас[илівна] і я сердешно вітаємо Вас обох і бажаємо всього найкращого. Відданий Вам О.Шульгин.

Приписка 1 (збоку, арк.7, на звороті): Просимо дуже вітати Вендляндів і Меламідів. Кантаровичу пишу листа в одній справі.

Приписка 2 (збоку): Ростік Вас не забуває!!

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.5-8. Рукопис. Оригінал.

№3

1/XI.1923
prof. A.Choulguine
u p. Meissner
5, Trojicka
Praha II.

*Дорогі Лідія Михайловна
та Іване Дмитровичу,*

Безкінечно давно не писав Вам, але прошу не дуже мене за то ляяти. Праці у мене сила, а працюю я тільки в історич[ному] семінарі, який не весь час буває одчиненим. От же кожна година там є даром, а дома у нас така тіснота: темнота, що нігде, а головне і немає охоти брати в руки перо.

А між тим я від щирого серця хотів порадіти Вашому, Іване Дмитровичу, обранню до Педагогіч[ного] інст[итуту]. Для мене Ваша присутність тут і продовження наших розмов Фрейбурських буде величезним придбанням, бо тут іменно Вас ніхто мені не замінить. Та й взагалі, дорогий Іване Дмитровичу, Ви є таке рідке і індивідуальне злучення якостей, якого і нігде не знайдеш. Я сподіваюся, що й Лідія Михайловна не має нічого проти, щоб перемінити атмосферу. Для Вас обох морально буде тут краще як для нас: ми занадто прив'язані до українців, Ви ж матимите певно ширші знайомства, та доречі вони ж у Вас вже й маються: не так давно тутешній історик Бидло¹³ запросив мене з Дм[итром] Ів[ановичем] Дор[ошенком]¹⁴ на товариську вечерю в честь Вашого болгарського історика Златарського¹⁵. Були там Мурко¹⁶, Нидерле¹⁷, Францев¹⁸ і др. Мурко за Вас багато розпитував і просив обох Вас вітати. Але і другі в розмові кілька разів Вас тепло згадували. Мурко тут же всім розказав анекдот про міну гратей!!

Ваше обрання в Пед[агогічний] інст[итут] пройшло в одну хвилину, без дискусій і одноголосно. Взагалі симпатії до Вас обох серед українців величезні.

Натурально і це обрання було непомітно навіть для тих, хто обирав під сказано одним з Ваших найбільших прихильників (до останніх я відношу Д[митра] І[вановича] Дор[ошенка], Ол[ександра] Гн[атовича] Лотоцьк[ого]¹⁹, не кажучи вже про себе). - Чому це переведено через Інститут, а не через Універс[итет]? - Це довго говорити, але з багатьох причин краще було почати з інституту, бо чехи не дуже хочуть наши ре[...]м Універс. в смислі протягнення з закордону нових сил. Але иньша річ, коли Ви вже тут будете: обрання на нашому факультеті Вам абсолютно забезпечене і ми, тільки Ви подадете, проф. Колеса²⁰ (декан і найближчий Вам по фаху чоловік) обіцяв поставити Вашу кандидатуру. Матеріально це буде дуже добре, бо тоді Ви будете мати тисячі 2 1/2 кс²¹, себ то суму, на яку Ви в двох зможете не погано жити. Питання все тільки в помешканню: з цим безперечно матимете мороку, але без дитини це вже не так страшно. Лід[ія] Вас[илівна] висловлює де які побоювання, чи не буде противн[им] клімат (незвичайна зима!) для здоров'я Ів[ана] Дмитр[овича]. Але можна буде і за містом жити (хоч з боку бібліотеки це не зручно). Коли приїдете муситимите натурально якийсь час перебути в hotel Beronek, Vinohrady²² - слов'янський отель, без якого ніхто з нас не обходиться. Там чисто, нема інсектів, але все ж дорого. Але за тиждень-два щось знайдете.

Наші справи матеріальні стають саме зараз дуже зле: я одержую від Унів[ерситету] 1900 кс, але на ці гроші в трьох прожити абсолютно не можливо, особливо коли взяти на увагу, що ми через Ростіка мусимо майже в 1, 1/2 рази переплачувати за квартиру, бо ніхто тут з дитиною до себе не пускає.

Сподівався я коли організовувався інститут, що мене запросять читати там Всесвітню історію; дійсно директор - мій приятель про це говорив зі мною але мені відомо, що Громад[ський] Комітет одхилив мою кандидатуру і запросив якогось галичанина лівих поглядів, простого вчителя гімназії без жадного відношення до науки, тим більше до всесвітньої історії. Це між иньшим досить характерно для Пражської українськ[ої] атмосфери. - Педагогіч[ий] інститут на мою думку по ідеї дуже є добра річ, але не по виконанню; Ваша участь в цьому ділі буде для їх, як і для Університету незвичайно корисною. До речі і Грушевського²³ покликано, після дуже гарячих суперечок. Певно, що його і до Універс[итету] запросять одночасно з Вами. На жаль, через його скакання в гречку комуністичну від нього одвернулося рішуче все старше громадянство. Але я завжди додержуюсь Вашої, Іване Дмитровичу, формули, що кожний Українець є ліпший за свою репутацію. І Грушівський, як я Вам це колись розвоював свої думки з приводу нього, є все ж ліпший ніж здається...

Що є зараз в Болгарії? Як Дмитро Іванович? - Чи не маєте відомостей від "Песик"? Як би і вони не постраждали від комуністичної авантюри, уявляю собі, що Ви переживаєте з того часу, як стали "мільярдерами", а тепер вже, здається, і "біліанщиками". До чого воно світ іде? - Наша справа стоїть на місці...

До речі про "Нову Україну"²⁴. Натурально, Лідія Михайловна, що для мене це є орган дуже неприємний. Де кому було не дуже приємно, що Ви там співробітничаете. Але моя думка є та, що Ваше становище як жінки Ів[ана] Дмитр[овича] є все ж більш нейтральне і що я собі дозволити не могу Ви можете.

Білецький обіцяв, що устроїть так, щоб Ів[ан] Дм[итрович] вже тепер одержував аванс. Чи це здійснено?

Сердечно Вас всіх трьох вітаємо.

Ваш О.Шульгин /*підпис*/

№4

22.XI [1923]
A.Choulguine
u p Meissner
5/1 Trojecka Prague II.

*Дорогі Лідія Михайловна
та Іване Дмитровичу.*

Вибачте, що й на цей раз не відповідаю відразу, але до всіх звичайних справ тепер добавилися безкінечні всілякі зібрання. От і вчора хотів Вам написати, але затримався на одному зібранню, яке до речі дуже вартим було того. З нього і почну. Вчора Педагог[ічний] Інститут улаштував “Академію” в пам’ять М.П.Драгоманова. Співали гімна: “Вічний революціонер” Франка, говорили академічні промови Білецький - “Що дав Драгоманів для літературно-наукової критики” (фактично цю тему краще назвати - “Драгоманів - як фольклорист”). На жаль, автор свій досить довгий доклад читав по запискам і тим трохи убивство для публіки, але загалом було цікаво. Ліпше зовнішнє, але гірше змістом був доклад Шаповала²⁵ - Драгоманів як педагог суспільства. - Автор сказав кілька парадоксів не дуже вдалих, але деякі моменти були влучні (пояснення “федералізму” у М[ихайла] П[етровича], характеристика його листування, - всім розсилає книжки, радить як треба читати їх, словом, справді виховує)... Після зібрання я говорив з Шаповалом і між іншим зробив йому закид, що він не використовував для промови багатого матеріалу в споминах Лід[ії] Мих[айлівни].

Тепер перехожу до річевих справ. - Ви бачите, дорогий Іване Дмитровичу, що ми не такі вже божевільні, щоб навіть не говорити і не бачитися один з одним. Я принаймні не упускаю нагод поговорити і з людьми з “Нової України”, а часом і з росіянами (хоч дуже рідко). Ваша роль “об’єднувача” була б Вам не тяжка і морально Ви б себе тут певно не зле почували. Але я мушу дати Вам відповідь на Ваше запитання: куди їхати, який вибір прийняти. Перш за все мушу сказати, що морально я дуже радий за Вас, що Ваші земляки нарешті - схаменулися і зробили те, що давно мусили зробити - покликали Вас до катедри!! - Практично я гадаю, що Ви цілком правильно думаете розсудити всі справи, приїхавши до Софії. Як не приємно мені мати Вас тут, я мушу звернути Вашу увагу на такі факти: Університет в Софії - є річ можна сказати - вічна, про Педагогічний Інститут цього не скажеш. Добре буде, як він проіснує тут років чотири-п’ять. Що ж до нашого Унів[ерситету], то й на це ніхто не рахує. Коли б Ви могли, взявши катедру в Софії, приїхати на один принаймні семестр сюди - от би була знаменита річ!! Мені навіть здається, що це є можливим! Для мене зостається ікс’ом той журнал до редагування, яким Вас кличуть. Оскільки це є добра річ з боку культурно-політичного? З боку матеріального?! - Це певно Ви самі зможете розсудити тільки в Софії.

Про Педагогіч[ний] Інст[итут] можу сказати, що це є “вища” школа. Система викладу там є лекційна, але студенти зобов’язані бувати на всіх лекціях. Всього студентів там чоловік 100 на два чи три виділи (природничий, історико-філологічний і здається математичний). Студенти жалюються, що за багато у їх лекцій, і дійсно кількість предметів у їх за велика. В принципі Білецький хотів, щоб профес[орський] склад набірався б не тільки з учених, а з опитних педагогів, але на ділі де хто з професорів не підходить як під першу, так і під другу категорію. - Не дивлючись на це, безперечно, що з цієї установи можна б зробити щось цінне.

Позаяк же Ваше обрання до Університ[ету] є справа рішена, то безперечно, що Ви попали б в осередок нашого науково-педагогічного життя. Що для Пед[агогічного] Інст[итуту] і для Університету Ваша участь дуже корисна - не має і мови. Чи Вам же сподобається жити серед емігрантів (невеселий, похмурий нарід), річ иньша...

В усякому разі ще раз повторюю що Ваше рішення є найкраще: їхати до Софії і там про все вирішити. - Себе ми з Лід[ією] Вас[илівною] втішаємо, що коли гора не прийде до Магомета, то Магомет прийде до неї. От же коли Ви сюди не приїдете, може ми поїдемо до Вас лікарювати, а може і щоб десь учителювати.

Лід[ія] Вас[илівна] сама хоче Вам написати, але скажу, що тепер вона значно ліпше себе почуває. - Працює багато в клініці по дитячим хворобам. - А от за Ростіка дуже журимося, що вчиться в поганій (французській) школі, а переводити його на чеську мову не хочемо...

Між иньшим моя мама сестра з дитиною і зять приїхали до Галичини і тепер я з ними вільніше листуюся, скоро хочу поїхати. Багато сумного вони пишуть, особливо що до школи: большевики її зовсім розвалили.... Підходять, здається нові великі події... На зле чи на добре для нас?!...

Сердешно Вас обох вітаю
Ваш О.Шульгин /підпис/

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.35-38. Рукопис. Оригінал.

№5²⁶

Прага 1924 14/IV.

Дорога Лідія Михайловна.

Вже два місяця як не пишу листів: кінчаю одну працю. От же цими днями напишу. Зараз же по дорученню Л[ідії] В[асилівни] відповідаю Вам на листа, що ми одержали сьогодні:

1) Dr Urban - має клініку по жіночим хворобам і родільной практ[иці]. Мешкає дуже далеко, серед садів, за містом.

2) П.С. дійсно у нього був не раз, домагаючись лягти в клініку, в чому д-р Ur. рішуче відмовив по зрозумілим причинам. Він оглядав П.С.: про тиф не може бути і мови, це легкий грип.

3) Доктор Ur. каже, що, очевидно, вся справа в тому, про що і Ви пишете: я йому нічого не говорив, це його думка.

4) Д-р Ur. знісся з Посольством і Писик сказав йому, що на телеграму Вашу вже дав відповідь.

5) адреси П.С. він не має, але її мусить знайти Посол. От же постараюся його побачити і "пожурить", але певно найліпше для цього до дому витребувати молодого чоловіка. - Що до самої подорожі до Праги, то це очевидно *partie de plaisir*²⁷...

Страшенно я радію за Ів[ана] Дм[итровича]! Дуже шкода, що Ви себе зле почуваете. Всіх Вас дуже сердешно вітаю О.Шульгин /підпис/

Приписка 1 (арк.12, на звороті збоку): Живем досить зле. Л[ідія] В[асилівна] весь час хворіє.

Приписка 2 (арк.12, збоку): Пишу картку, бо ліпше і скоріше доходить.

Адреса на картці: Madame L.Schischmanoff
ул. Шипка, 7
Софія
Sofia Bulgarie.

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.12. Рукопис. Оригінал.

№6

8.VI [1924].

Дорога Лідія Михайловно.

Дуже дуже приємно нам було побачити Івана Дмитровича і в такому доброму вигляді. З тим, яким був Ів[ан] Дм[итрович] в Freiburg'у і порівнювати не можна.

Українців тих, про котрих Ви пишете, я не знаю зовсім; сподіваюся, що то добрі люде.

А як мемуари?! - "Нова Україна" виходить дуже нерегулярно, склад її не дуже приємний, але все ж це є одиноке місце, де Ви можете щось умістити з мемуарів. Я не такий річаріст, щоб відражувати Вас від цього.

Вашу другу картку я одержав, першої - ні і тільки тепер довідався, що Ви таки дістали мою картку про "Продялки Скалепа". Хлопець молодий - ще має час подумати.

Кінчаю, бо мушу однести цього листа.

Сердешно вітаємо Вас, Дмитра Івановича і його дружину.

Ваш О.Шульгин /*нідпис*/

Я і Ростик Вас дуже цілуєм.

Л.Шульгина /*нідпис*/

Привітайте від нас "Пісік" і "Пісенки".

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.33-34. Рукопис. Оригінал.

№7

2.VII.1926.

1

Високоповажні та дорогі Лідія Михайлівно та Іване Дмитровичу!

Вашого листа, переданого через п.Балабанова, я одержав тільки вчора. Незвичайно приємно було нам його прочитати, почути про Ваше життє... За книжечки дуже дякуємо: де які з цих оповідань ми пригадуємо ще з часу, коли вони друкувалися по німецькому. Для нас це теж сторінки минулого, але це минуле сам автор колись нам подарував і нашу вечірню екскурсію до майстрів-філігранщиків я ніколи не забуду. Другий примірник книжечки я зараз же вирішив дати Д.І.Дорошенкові, за що він був дуже вдячним.

З цього ж листа я бачу, що Ви од мене нічого не отримали, себ то лист мій з Парижу і посвідка, де підписав С.В.Петлюра - пропали.

Перехожу прямо до найбільш болючої теми: вбивство С.В.Петлюри²⁸... З часів 1917-1918 р. не було ще події, яка б так незвичайно схвилювала все українство. Люде страшенно оплакували і оплакують С.В., який втілював в собі саму ідею української

державности і боротьби за неї. І на другий же день після вбивства сталося щось невидане серед еміграції: всі об'єдналися. До нас прийшли і Ш[апова]лівці, і Галичане. Утворено в Чехословатчині Комітет по вшануванню пам'яті і обороні чести С.В.Петлюри!.. До нього приєдналося 103 організації! - Мене як Голову Комітету делеговано було на Похорон. - Це було щось знов незвичайне: в Парижі ми лічили 200-300 свідомих українців, але на похорон прийшло кілька тисяч. Як би Ви бачили, з якою побожністю схилялися вони перед Труною... З усіх кінців світу телеграфічно замовлено було вінки з чудесних квіт жовто-блакитних, було багато Французів, Кавказців, Поляків. На цвинтарі Mont Parnasse²⁹ промов не було, заспівали тільки "Заповіт", який справив серед цих обставин колосальне вражіння.... Мої приятелі, старі французи - письменники і політики говорили, що такого похорону вони ще не бачили і що навіть похорон Victor'a Hugo³⁰ справляв менш зворушуюче вражіння, ніж ці ширі, величні і мовчазні Проводи.

Ідея державности і той легальний титул, який мав С.В., ми (так само як і Грузіни) не припиняємо: По закону, ще виданому на Україні, С.В.Петлюру заступив голова Ради міністрів А.М.Левицький³¹. Громадянство і політично виявило нахил до об'єднання, і до підпертя цього уряду на вигнання. Ведуться з успіхом ріжні перетрактації.

За цими всіма подіями, та і взагалі останній рік - моє особисте життя якось одходить навіть для мене на другий плян. Досить сказати, що від осені 1925 р. я побував двічі в Львові, раз у Варшаві, тричі в Парижі і за тиждень знов туди їду. - В Празі маю вічно всякі засідання: політичні, партійні, факультетські, академічні... Зараз трохи тішуся невеликим успіхом в одній справі: довідавшись 1 1/2 року назад від С.В.Петлюри і В.К.Прокоповича³² (коли вони були в Женеві) про структуру "Комісії Інтел[ектуальної] кооперації при Лізі Націй"³³, ми тут взялися за організацію свого "Укр[аїнського] Академічного Комітету"³⁴ для співпраці з Комісією Ліги Націй. До нашого Комітету вдалося залучити всі наші наукові установи в Ч.С.Р і Науков[і] тов[ариства] у Львові. Зімою я їздив до Парижу і нав'язав зносини з Інст[итут]ом Ін[тернаціональної] Кооперації. В результаті у нас встановилися постійні зносини і ми були запрошені на конференцію Націон[альних] комісій для інт[електуальної] співпраці до Варшави. Там я мав приємність пізнати п.Кірова, гадаю дуже доброго болгарина. З ним згадував за Вас і за Болгарію: за часи мого там перебування.

- Я дуже був здивований, що Ви не мали нашого Укр[аїнського] Вісн[ика], бо я давав в першу чергу Калтарі Вашу адресу. Конче буду прохати Прокоповича надіслати Вам комплект Тризубу³⁵, або ж перешлю ті номери де уміщено мої статті (крім тих, що підписані моїм прізвищем. Зверніть ще увагу на псевдонім Чміля, - Листи на Україну). - Науково стараюся теж працювати, хоч часу через безкінечну кількість викладів та політичну роботу маю мало. Цей рік написав тільки статтю на 2, 1/2 аркуша на тему "Уваги до історії розвитку раннього капіталізму" (головним чином у Франції). Писав її в нац[іональній] бібліотеці в Парижу. З огляду на кризу університету, що до друків не надруковано ще і цієї праці.

- Лід[ія] Вас[иливна] цей рік хворувала: здоров'є у неї взагалі зле, виявилось, що був у неї навіть початковий процес улегень. Зараз почуває себе ліпше, хоч натурально треба відпочити. Тепер всі їдемо на 2, 1/2 місяця до Франції, тижня три мріємо побути коло моря. Загалом вже в Парижі маю дбати за справи судового процесу в з'язку з вбивством С.В.Петлюри.

- З Вашого листа бачу що Ви очевидно не отримали посвідки за підписом С.В.Петлюри. От же звернуся до Левицького з проханням написати нову за держ[авною] печаткою.

Ще про Ростіка: жив здоров, чого и Вам желяет. Перейшов до Третьої кляси, хоч має ще трохе мало років - 11. Захоплений подорожью до Парижу. Вас всіх згадує. Всі ми вже переглянули (навіть Ростік) книжечку про Соєрїне. Дякую ще раз і вітаю не тільки перекладчика, але й автора, котрий, правда, щось зовсім забув нас! А ми його згадуємо.

- Зараз тут А.Г.Лотоцький, який просить Вас вітати.

Сердешно Вам всім вітання О.Шульгин /*підпис*/

Адреса в Парижі: Monsieur Prokorporovitch, 9 rue Sommerard Paris V, для мене, або на "Тризуб".

Лідія Васильовна і Ростік Вас сердешно вітають. Л[ідія] В[асилівна] просить Вас сповістити, що Г.Є. тепер est tres mariee³⁶, позаяк торік у неї народився син, - Конрад-Євген!! Її адреса Niemannsweg b, Kiel

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.13-16. Рукопис. Оригінал.

№8

Українська Бібліотека імені С.Петлюри в Парижі
Адреса: 11, Square Port-Royal (15, rue de la Sante) Paris XIII

Paris, le 18 червня 1929.

До В[исоко]ш[ановної] Пані Л.М.Шишманової
Софія.

Високоповажана Пані,

На засіданні Ради Української Бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі проф. О.Я.Шульгин передав Вашу ласкаву пропозицію Л.Шишманової придбати архів М.Драгоманова та дневник І.Д.Шишманова. Рада дуже вдячна Вам за Вашу пропозицію придбати такі цінні історичного значіння документи.

Рада постановила придбати як архів, так і дневник. Але наперед нам бажано булоб знати ціну, а також чи могли б Ви погодитися на виплату грошей ратами³⁷. Крім того, Рада була би Вам дуже вдячна, колиб Ви були ласкаві повідомити, з чого власне складається весь той історичний матеріал, і подати нам, бодай коротко, оскільки це можливо, опис архіву.

Просимо Високоповажана Пані прийняти запевнення нашої найбільшої пошани.

Голова Ради
/Підпис/

Секретар
/Підпис/

P.S. При цій нагоді проф. Шульгин просить переказати Вам, що на Вашого листа він свого часу відписав Вам рекомендованим листом.

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.22. Бланк. Машинопис. Оригінал.

№9

24/VII [1929]
Menthon St Bernard
Par Annecy Nante Savoie.

Дорога Лідія Михайлівна,

Вашого листа я отримав: дуже за нього дякую. Отримав і список листів М.П. Драгоманова. Вже від'їзжаючи отримав картку від п. Лямуша, що листи він привіз. Я йому одписую з проханням подержати їх у себе до мого повороту.

Бібліотека теж отримала Вашу картку, але тут вийшла трохи прикра історія і у зв'язку з цим мені доручено офіційно написати Вам. Річ от в чому: з Вашої картки у нас утворилося вражіння, що Ви вважаєте справу зовсім вже закінченою, між тим, як це ще не є зовсім так. Ми зпершу хотіли довідатись, які Ваші умови, а тоді вже дбати за те, щоб їх здійснити. Дійсно, Ваші умови всіма нами вважаються за можливі. Крім цінності самого архіва було б цілком природним, щоб ми виплачували дочці М.П. Драгоманова, жінці І.Д. Шишманова і нашій діячці і письменниці ту невелику місячну суму, за яку Ви пишете. Але ми зараз такі бідні, що відразу навіть і цього ангажементу взяти на себе не можемо і просимо Вас почекати до кінця вересня. В жовтні ми дамо Вам остаточну відповідь. В.К. Прокопович і я будемо робити все можливе, щоб найти для бюджету нашої бібліотеки нові 450 fr. fr. і щоб мати змогу висилати їх акуратно, як Ви того цілком природно бажаєте.

Будьте певні, що nous avons toute notre bonne volonté³⁸, але що відразу залагодити цієї справи не можемо, бо навіть і цієї суми в нашому бюджеті поки що не має. Коли б ми побачили, що ми не в стані взяти на себе ангажемент, ми вийдемо у зносини з другими установами: я певен, що досягнемо таки того, що хочемо.

В усякому разі будьте певні, що і до справи архіву ми відносимем дуже поважно, и до Вас, не говорячи вже про мене особисто, всі ставляться з симпатією та повагою.

А де ж Ваші власні мемуари? Що з ними? Чи закінчені? Чи пишете Ви їх далі?

- Зараз Лідія Василівна і Ростік і я сидимо в горах в Савої над озером Аннесу і одпочиваємо. От же кінчаю листа і прошу дуже вибачити, коли мій попередній лист чи лист нашого бібліотекаря були не ясними і могли утворити у Вас уяву, що все вже залагожено.

- Список листів, який Ви надіслали, дуже зацікавив всіх нас: маєте рацію - це справді клад для кожного історика українського відродження.

Щиро Вас вітаю

Ваш О. Шульгин /*підпис*/

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. о. 660, арк. 17-18. Рукопис. Оригінал.

№10

12/XI [1929].

Дорога Лідія Михайлівна,

Дуже Вам дякую за надіслання мені такого цінного і милого мені сувеніру про Івана Дмитровича, як його палочка. Буду її берегти і згадувати що разу І[вана] Д[митровича].

Але мушу зараз написати Вам жалобу на Вас же самих: Ви переслили через п. Лямуша пакет з листами з Вашого Архіву. Це нас дуже зацікавило, але не вирішивши справи матеріальної ми розглядали, що ці листи є просто депозит Ваш, Ваша власність, яку ми маємо по першій Вашій вимозі повернути, оскільки не домовилися що до справи матеріальної.

Між тим я звернувся тижня три назад до п. Лямуша, але він мені довго не відповідав...! Я тоді потелефонував і одержав таку відповідь: "Вас я радий бачити, але

паперів Вам не передам, бо одержав наказ від Пані Шишманової не видавати їх доки не договоритесь в справі матеріальній”. - Мушу Вам откровенно сказати, що це мене обурило. Ви цим мене поставили в дуже прикре становище перед Лямушем, бо так поступають тільки з мошенниками. Ніхто Вас не просив висилати папери зараз, але коли вже Ви їх вислали, то мусили мати до мене і В.К.Прокоповича таке певне довірря, як і до п.Лямуша. - Про цей інцидент я навіть не докладав на засіданню бібліотеки, щоб не ображати В.К.Прокоповича.

Це Ваше розпорядження п.Лямушу я приписую Вашому нервовому стану: очевидно Ви не подумали, що зі мною так поступати не можна. Паперів я приймати не хочу, але Вас прошу принаймні написати щось п.Лямушу, щоб він не думав, що дійсно ми якісь недостойні люди, з якими так треба поводитись.

Щиро вітаю Ваш О.Шульгин /підпис/

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.19-21. Рукопис. Оригінал.

№11

Париж, 12 листопаду 1929.

Вельмишановна Лідія Михайловна,

Сталося так, що Вашого листа до Савої я одержав з великим запізненням вже в Парижі, бо виїхав з Ментон Сен Бернар значно раніше як думав. Відповісти Вам негайно було вже запізно, бо згідно Вашому листу Ви вже поїхали з Софії. Тим часом я мусив їхати до Женеві і ріжні други місяця і повернувся до Парижу тільки в жовтні місяці /октябрі/. В додаток ще й захворів і почав виходити тільки після 20 октябля. - Все це затягнуло ту справу, яка нас з Вами цікавить. Одначе листовно і в час мого перебування в Парижі в серпні /августі/ я порушував знов і знов справу з купівлею Вашого архіву. В.К.Прокопович, голова товариства Бібліотеки-Музею дуже цікавився цим питанням, але, як я і писав Вам, ми мусимо чекати октябля, коли могли з'ясуватись наші матеріальні перспективи.

От же вони виявились значно гіршими ніж ми могли сподіватися, але інтерес до архіву і його купівлі ми не втрачаємо. На останньому засіданню Бібліотечного Т-ва ми мусили констатувати, що ми не тільки не маємо готівкою 50.000 фр[анків], але ніяк не можемо взяти на себе ангажемент виплачувати що місяця по 500 фр[анків], бо а/ з одного боку це нам і тепер дуже тяжко, б/ навіть зібравшись заплатити цю суму один два місяці ми не можемо при стані наших фінансів гарантувати, що ми й на далі цю суму зможемо виплачувати.

Сконстатувавши ці прикрі факти, ми одночасно вирішили зробити ріжні спроби, щоб архів був куплений одною з наших установ в Галиччині /Наукове Т-во або Музей/, або ж зговорившись з деякими другими емігрантськими культурними установами /напр. Педагогічний Інститут в Празі імені М.Драгоманова/ зробити апель до нашої богатшої еміграції в Америці і пустити підписку.

Але ми не були Вами уповноважені на посередництво перед Львовом і ще менше на таку національну підписку, через це мені доручено наперед звернутися до Вас і запитати Вашої думки і Вашого дозволу на ці кроки.

Коли б наш “державний центр” мав більш або менш нормальні фінанси, натурально гроші за такий безконечно цінний архів були б Вам виплачені без довгих розмов, але вся біда в тому, що ми живемо в дуже ненормальних умовах. Ціну архіву

в 50.000 фр[анцузьких] фр[анків] всіма визнається за більш або менш нормальну, але при наших обставинах я боюся, що ні львівські установи, ні підписка в Америці таких грошей дати не зможе...

Мені здається, що суму цю треба значно зменшити, щоб досягнути реальних результатів. Коли ж, дасть Бог, відновиться наша державна незалежність, то дочка М.П. Драгоманова, жінка І.Д. Шишманова і сама заслужена українська письменниця цілком природно могли рахувати на відшкодування.

От же чекаю від Вас відповіді як найскорше і прошу вибачити, що так затримався цей мій лист.

Прошу прийняти запевнення в моїй щирій повазі і відданості.

О.Шульгин /*підпис*/

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. о. 660, арк. 23-24. Машинопис. Оригінал.

№12

5/III.1930.

Alexandre Choulguine
Professeur a l'Universite Ukrainienne
de Prague
President du Haut-Conseil
des Emigres Ukrainiens.

Дорога Лідія Михайловна,

Не писав Вам цілу вічність, але Дмитро Іванович, чи попросту Мика³⁹, Вам про все оповів.

Був я і у п. Лямуша і взяв палочку Івана Дмитровича, яку завжди з собою ношу. В разі нападу на мене большевиків вона служитиме мені и зброєю! Це для мене дуже мила памятка.

Листи М.П. Драгоманова, які Ви передали Лямушу, я теж одержав, переглянув і тим часом дав в депозит в наш Музей як Вашу власність, котру Ви дали під мою відповідальність: хранити ці листи мають в сейфі, в банку.

Що до купівлі архіву, то я звернувся до одної нової установи, до якої я тепер маю відношення. Ця установа мусить особливо зацікавиться тим, що Ви маєте. Але відповідь я сподіваюся одержати що найскорше в кінці цього місяця.

Наукове ж товариство зараз грошей не має і на нього рахувати трудно.

Зараз ми всі дуже хвилюємося з огляду на страшні події на Україні і особливо з огляду на процес С.О. Єфремова⁴⁰.

Щиро вітаю Вас і Дм[итра] Ів[ановича] з дружиною.

Ваш О.Шульгин /*підпис*/

P.S. Я зараз в Празі - приїхав читати лекції. Але моя стала адреса: Choulguine, 42, rue Denfert-Rochereau, Paris V.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. о. 660, арк. 25. Рукопис. Оригінал.

№13

Прага, 29/III.1930.

Дорога Лідія Михайловна,

Чи Ви одержали мого листа, якого на початку цього місяця я післав Вам з Праги? - Там я писав Вам, що звертаюся до одної нової української наукової установи, яка може зацікавиться архівом. От же на цей раз, здається, щастить: себ то справою дуже зацікавились. Не знаю яку саме суму вони зможуть заплатити, думаю що вони волітимуть виплачувати місячно, але це все можливо. Певного ж рішення я ще від них не маю.

Справу я веду через О.Г.Лотоцького, який просив мене надати приблизний список кореспондентів Покійного М.П.Драгоманова та кількість листів. От же Ви нам такий список вже дали і я написав в Париж до Хранителя бібліотеки-Музея⁴¹, з проханням переслати копію Вашого каталога (написаного Вашою рукою). Ще дуже потрібно знати розмір (кількість листків) щоденника Ів. Дмит. Про це дуже прошу написати мені на Париж, де я незабаром буду (42, rue Denfert-Rochereau, Paris V - Clomort ми покинули!). Як ся маєте? Як здоровля? Сердешно Вам віддан[ий]

Ваш О.Шульгин /*нідпис*/

P.S. Палочка Ів[ана] Дм[итровича] зі мною нерозлучна!

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.26. Рукопис. Оригінал.

№14

9/XI.1931.

Дорога Лідія Михайловна,

Дуже дякую, що згадали і написали мені листа. Ваш Міка (тепер уже важна особа!) багато мені оповідав за Вас, але все ж ми з ним не дуже багато мали часу, щоб за все перебалакати. Це добре, що він іде вперед в своїй службовій кар'єрі, але шкода, що це заважає його літературній праці. - За листи Михайла Петровича, які Ви переслали мені, не турбуйтеся: зараз вони лежать в нашій бібліотеці С.Петлюри і при першій нагоді перевезу їх до Інституту у Варшаві⁴². Пересилати поштою боюся.

Те, що Ви мені пишете про внутрішні відносини між українцями у Болгарії, є дуже сумним. Особливо, неприємно мені, що у Вас склалися такі прикрі відносини з п.Паращуком⁴³, який з політичного погляду тримає себе пристойно. Коли українці між собою дуже лаються, я завжди пригадую собі слова покійного Івана Дмитровича: "Кожний українець є ліпшим від своєї репутації!" Але цієї приказки я не можу примінити до п.Орлова⁴⁴, газета якого ("На сторожі"⁴⁵) переходить часом всі межі пристойности відносно всіх, але і відносно мене з окрема. Ну, але бог з ними.

Що до Ваших мемуарів, то перш за все конче дайте передрукувати їх на машинці в двох примірниках і один перешліть мені. При сучасних обставинах можна рахувати, що хіба Інститут у Варшаві їх надрукує, та й то не цей рік, а десь пізніше. Але це матеріал дуже цінний і безперечно весь він буде з часом видрукований.

- У нас дома все по старому, крім того, що ми старіємося, а Ростік росте: витримав вже першу частину "бато" з mention bien⁴⁶ і з дуже високою одміткою по літературі і composition⁴⁷. Колись Ів[ан] Дм[итрович] все казав, що хоче, щоб Ростік літературою занявся. Може il l'a inspiré!⁴⁸ Сердешно Вас вітаю Ваш О.Шульгин /*нідпис*/

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.27-28. Рукопис. Оригінал.

№15

2/І.1932.

Дорога Лідія Михайловна,

Вітаю Вас і Ваших з Новим Роком! Бажаю Вам всім всього найкращого: згадую з приємністю свій побут в Софії і дякую Вам за гостинність.

Ваші листи я передав О.Г.Лотоцькому. Пакунки з паперами вони одержали. - Кольце Проф. Смаль Стоцький⁴⁹ передав торік, коли вертався з Софії на двірці пані Труш чи її дочці, не памятаю. Але передав ... навіть при свідках! От же вони напевно його отримали.

3/І. Вчора був у нас п.Лямуш. Говорили багато за Болгарію і за Вас.

Сердешно Вас вітаю. Ваш О.Шульгин /нідпис/

Л[ідія] В[асилівна] і Ростік Вас теж вітають.

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.29. Рукопис. Оригінал.

№16

14/Х.1932.

Дорога Лідія Михайловна.

Писав Вам на весні цього року, але від Вас нічого не мав. Чи одержали Ви мого листа?

От же я збираюся приїхати на відкриття пам'ятника М.П.Драгоманова. Дуже для мене вийшло зручним, що урочистість відкладено на 30/Х. Несподівано для мене легация болгарська одмовилась видати мені візу без дозволу уряду! Мовляв на Нансеновський паспорт вони без міністерської autorisation цього робити не можуть. Правду кажучи могли б для мене зробити виняток, як це роблять майже всі держави Європи, по яким я з цим паспортом їзжу. Але це їх справа. - Таким чином, коли ніщо не стане мені на перешкоді за два тижня побачимось, дорога Лідія Михайловно і тоді про всі справи як слід з Вами поговоримо.

Лідія Васильєвна і Ростік Вас вітають!

Сердешно Ваш О.Шульгин /нідпис/

P.S. Одночасно на Мініст[ерство] Закорд[онних] справ післав листа par avion⁵⁰ Вашому синові з проханням подбати, щоб мені було вислано на Парижську легацию візу по телеграфу. О.Ш.

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.30-31. Рукопис. Оригінал.

¹Імовірно йдеться про Ганну Євгенівну Чикаленко-Келлер (1885-1964).

²Лідія Василівна - дружина Олександра Яковича Шульгина.

³Ростік (Ростислав, 1914-1974) - син О.Шульгина, майбутній журналіст. Юридичну освіту здобув у Франції і Швейцарії, був кореспондентом французьких газет. З 1949 р. в Канаді, співробітник українського відділу міжнародного радіомовлення (СВС), у 1955-1964 рр. - керівник відділу новин французькою мовою.

⁴Wiesbaden (Вісбаден) - місто в Німеччині.

⁵Bern (Берн) - столиця Швейцарії.

⁶Freiburg (Фрайбург) - місто в Німеччині.

⁷Wohnungsburo (нім.) - квартирне бюро.

⁸Лямуш (Leon Lamouche) - Леон Лямуш (1860-1945), французький офіцер, науковець і громадський діяч. Викладав історію і культуру слов'янських народів в університеті м.Монпельє (Франція). Автор праці "България в миналото и настоящето си" (1892). З 1922 р. - член БАН, 1939 р. - доктор гоноріс кауза Софійського університету. Знайомство з Лідією й Іваном Шишмановими в Софії в 1896 р. переросло

у довголітню і віддану дружбу. У 1932 р. в Софії болгарською мовою була опублікована його стаття «Михайло Драгоманов. 1841-1895», яка згодом побачила світ і французькою мовою.

⁹*Славинський (Славинський) Максим Антонович* (1868-1945) - державний і громадський діяч, історик, публіцист, поет. Представник Української Центральної Ради при Тимчасовому уряді, Тимчасовий представник Української Держави на Дону, міністр праці (1918). У 1919-1923 рр. - голова Дипломатичної місії УНР у ЧСР. Професор Української господарської академії в Подєбрадах та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова.

¹⁰*Оксана Петрівна* - сестра Лесі Українки.

¹¹Український громадський комітет - громадська організація, заснована влітку 1921 р. у Празі заходами Микити Шаповала. Ініціатор відкриття Української господарської академії в Подєбрадах та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі.

¹²*Білецький Леонід Тимофійович* (1882-1955) - літературознавець, президент УВАН, дійсний член НТШ. У 1918 р. - приват-доцент Українського державного університету в Кам'янці-Подільському, 1921-1923 рр. - Львівського тасного університету, 1923-1925 рр. - ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. Професор Українського вільного та Карлового університетів у Празі.

¹³*Бідло Ярослав* - чеський науковець, доктор філософії, професор Карлового університету в Празі, голова Чесько-українського комітету.

¹⁴*Дорошенко Дмитро Іванович* (1882-1951) - історик, державний і громадський діяч. Один із засновників і заступник голови Української Центральної Ради. У 1918 р. - міністр закордонних справ Української держави, професор Українського державного університету в Кам'янці-Подільському. З 1920 р. - на еміграції. Професор Українського вільного університету у Відні, Празі, Мюнхені. Директор Українського наукового інституту у Берліні, президент ВУАН. Автор численних праць з української історії.

¹⁵*Златарски Васил Николов* (1866-1935) - відомий болгарський історик-медієвіст, археолог, професор, ректор Софійського університету.

¹⁶*Мурко Матія* - словенський філолог, професор південнослов'янських мов та літератур Карлового університету. Директор Слов'янського інституту в Празі.

¹⁷*Нідерле Любор* (1865-1944) - чеський археолог, етнограф, історик-славист, член Чеської академії наук і Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Директор Слов'янського інституту в Празі.

¹⁸*Францев Володимир Андрійович* (1867-1942) - російський історик-славист. Доктор наук, професор слов'янської філології Варшавського і Донського університетів, дійсний член РАН (1921). На еміграції в Чехословаччині. Професор Карлового університету. Член Слов'янського інституту та Чеської академії наук.

¹⁹*Лотоцький Олександр Гнатович* (1870-1939) - історик, громадсько-політичний і державний діяч. З 1917 р. - голова Української національної ради в Петрограді, комісар Буковини і Покуття, генеральний писар УНР, 1918 р. - міністр віросповідань Української держави і УНР, 1919-1920 рр. - посол УНР у Туреччині. На еміграції жив у Відні, Празі, Варшаві. Професор Українського вільного і Варшавського університетів, директор Українського наукового інституту у Варшаві.

²⁰*Імовірно Колесса Олександр Михайлович* (1867-1945) - літературознавець, мовознавець, член НТШ у Львові. У 1907-1918 рр. - депутат австрійського парламенту, 1921 р. - голова Дипломатичної місії ЗУНР у Празі, професор Карлового, професор і ректор Українського вільного університетів, член Слов'янського інституту в Празі.

²¹Кс - чеська корона, грошова одиниця ЧСР.

²²Hotel Beronek, Vinohrady - готель Беронек, Віногради (район Праги).

²³*Грушевський Михайло Сергійович* (1866-1934) - історик, державний діяч, публіцист. Голова Української Центральної Ради. Академік ВУАН. З 1919 р. на еміграції. Жив у Празі, Відні, Берліні, Женеві, Бадені. Засновник і директор Українського соціологічного інституту. У березні 1924 р. повернувся до Києва.

²⁴«Нова Україна» - громадсько-політичний та літературно-мистецький часопис, виходив у 1922-1928 рр. в Празі. Видавець і головний редактор - М. Шаповал.

²⁵*Шаповал Микита Юхимович* (1882-1932) - громадсько-політичний діяч, публіцист, соціолог, за фахом лісівник. Член Української Центральної Ради. Міністр земельних справ в період Директорії УНР. На еміграції в Угорщині і Чехословаччині. Голова Українського громадського комітету. Співорганізатор українських вищих шкіл у ЧСР. Голова Українського соціологічного інституту в Празі, видавець і редактор журналу «Нова Україна».

²⁶Поштова картка.

²⁷partie de plaisir (фр.) - частина задоволення.

²⁸*Петлюра Симон Васильович* (1879-1926) - державний, громадський і військовий діяч, публіцист. Член Української Центральної Ради, генеральний секретар військових справ. У 1918 р. - голова Всеукраїнської спілки земств, згодом - Головний Отаман Армії УНР, голова Директорії. З 1921 р. на еміграції. Керував діяльністю ДЦ УНР в екзилі. 25 травня 1926 р. убитий в Парижі агентом НКВС С. Шварцбартом.

²⁹Mont Parnasse (фр.) - Монпарнас (район Парижу).

³⁰*Victor Hugo* - Віктор Гюго (1802-1885), відомий французький письменник.

³¹*Лівчицький Андрій Миколайович* (1879-1954) - державний і громадський діяч, юрист. Член Української Центральної Ради. Губернський комісар Полтавщини. Міністр юстиції, заступник голови Уряду УНР. З серпня 1919 р. очолював Міністерство закордонних справ, згодом - одночасно й

Дипломатичну місію УНР у Польщі. З кінця 1920 р. - голова Уряду УНР в екзилі, заступник голови Директорії, 1926 р. очолював ДЦ УНР в екзилі.

³²Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881-1942) - державний і громадський діяч, історик. Один з фундаторів Української Центральної Ради. Був міністром освіти за часів першої і другої УНР. 1924-1939 рр. - голова Ради Міністрів УНР, заступник голови Директорії. Редактор часопису "Тризуб".

³³Імовірно йдеться про Комісію міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй.

³⁴Головою Українського академічного комітету був О. Колесса, генеральним секретарем - О. Шульгин.

³⁵"Тризуб" - громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик у Парижі (1925-1940), друкований орган ДЦ УНР. З 1925 р. головний редактор - В. Прокопович, 1940 р. - О. Шульгин.

³⁶est tres mariee (фр.) - перебуває в шлюбі.

³⁷Rata - частина.

³⁸nous avons toute notre bonne volonte (фр.) - ми щиро цього бажаємо.

³⁹Мика, Міка, Дмитро Іванович - Дімітр Іванов Шишманов (1889-1945), син Лідії і Івана Шишманових, відомий болгарський письменник, перекладач, політик, дипломат.

⁴⁰Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939) - громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік УАН (з 1919 р.), віце-президент ВУАН (з 1922 р.), дійсний член НТШ у Львові. Репресований радянською владою.

⁴¹Йдеться про Івана Рудичева.

⁴²Йдеться про Український науковий інститут у Варшаві.

⁴³Параіук Михайло Іванович (1878-1963) - український скульптор і громадський діяч. Член Союзу визволення України. Керівник низки громадських організацій української політичної еміграції в Болгарії. У даному випадку йдеться про ситуацію щодо будівництва пам'ятника М.П. Драгоманову у Софії. Скульптор, отримавши кошти від Комітету зі спорудження пам'ятника й особисто від Л. Шишманової-Драгоманової на виготовлення пам'ятника, декілька років не виконував своїх зобов'язань і не повертав взятих коштів.

⁴⁴Орлов Іван - громадський і культурний діяч української політичної еміграції в Болгарії міжвоєнного періоду. Голова управи Українського культурного об'єднання. Керівник українського хору. Особисто листувався з Л. Шишмановою-Драгомановою.

⁴⁵"На сторожі" - українська емігрантська громадська газета, виходила в Софії 1931 р. Головний редактор - І.М. Орлов.

⁴⁶mention bien (фр.) - з оцінкою "добре".

⁴⁷composition (фр.) - твір.

⁴⁸il l'a inspire! (фр.) - він його надихнув!

⁴⁹Смаль-Стоцький Роман Степанович (1893-1969) - мовознавець, громадсько-політичний діяч, дипломат. Член НТШ у Львові, голова НТШ у США (з 1951 р.). у 1921-1923 рр. - посол УНР в Берліні. Професор Українського вільного університету в Празі та Вашавського університету, 1929-1939 рр. - секретар Українського наукового інституту у Варшаві. Голова клубу "Прометей" у Варшаві. Член Уряду УНР в екзилі. 1931 р. відвідав Софію.

⁵⁰par avion (фр.) - авіапоштою.

Якимова А.Н. Переписка Александра Шульгина с семьей Шишмановых в 1922-1932 годах (по материалам Научного архива Болгарской академии наук)

В статтє рассмотрено переписку Александра Шульгина с Иваном и Лидией Шишмановыми, в частности, в связи с переговорами относительно покупки архива М.П. Драгоманова.

Yakimova A. Correspondence of Alexander Shulgin with Shyshmanof's family in the years 1922-1932 (by materials Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences)

The article discusses Alexander Shulgin's correspondence with Ivan and Lydia Shyshmanof, particularly in connection with negotiations for the purchase of the archive Dragomanov.